

ISSN 0350-185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXVI

*У СПОМЕН НА АКАДЕМИКА
ИРЕНУ ГРИЦКАТ*

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Ремейић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ђујић, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2010

БРАНКИЦА ЧИГОЈА
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик

КРАТАК ПРЕГЛЕД ПРВИХ СРПСКИХ БУКВАРА

*Знајти писани и читани исто је што
и ходати са лучом светлости у њами незнања*

Аутор у овом раду сагледава развој *описмењавања* путем буквара код Срба од најстаријих времена до половине XIX века.

Кључне речи: ћирилично писмо, српскословенска, рускословенска и славеносрпска ћирилица, црквенословенски (српскословенски и рускословенски) језик, славеносрпски и народни језик, буквари.

За ову пригоду биће довољно поткрепити примерима основну мисао – да су променама у развоју српског књижевног језика у прошлости *преишли* а и *следили* за њима – значајни људи и њихове књиге, које су доносиле нове озрачаје у српску културу.

Српска култура је у свом хиљадугодишњем континуитету трајања писане традиције, под значајним политичко-историјским околностима које су се збивале у оквиру православне културне зоне (*Slavia Orthodoxa*), прошла кроз многе значајне периоде.¹ Са

¹ Овој широкој теми развоја књижевног језика посвећене су значајне књиге Павла Ивића: *Српски народи и његов језик* (Приредио Милорад Радовановић), Целокупна дела V, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Срем-

становишта развоја писмености и конституисања структуре српског књижевног језика неспоран континуитет ћирилске писане традиције црквеног и књижевног језика (српскословенског, рускословенског) славеносрпског и народног језика. Српски средњи век са богатством својих бројних и значајних писарских центара – манастира (од Свете горе до Студенице, Милешеве, Жиче, Дечана, Пећке патријаршије, Манасије и сл.) у том првом периоду српске писмености неговао је традицију учења, преношења знања, чувања знања, о којој сведочи богато рукописно наслеђе.

Из старословенског периода о томе непосредно сведоче преписи најстарије филолошке расправе Црнорисца Храбра *Сказање о њисменима*.² Она обележава период старословенске писмености (од IX до XII века). Написана је са циљем да одбрани право на богослужење на старословенском језику, а са њим у вези и настало писмо којим су црквене књиге писане. Из ње сазнајемо, такође, да је писменост на старословенском језику, између осталог, од својих почетака била осуђена на трновит пут. Из тих разлога је разумљиво зашто је тако мало рукописа сачувано на старословенском језику, па тако и оних о начину стицања вештине писања и читања.³ Не-

ски Карловци – Нови Сад 2001; *Преглед историје српског језика* (Приредио Александар Младеновић), Целокупна дела VIII, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1998; и Александра Младеновића, *Историја српског језика*, Одабрани радови, Чигоја штампа, Београд 2008.

² Текст преведен на савремени језик са широм литературом о постојећим преписима и издањима овог рукописа уп. Томислав Јовановић, *Сћара српска књижевност*, Хрестоматија. – Филолошки факултет, Београд, Нова светлост, Крагујевац 2000, 17–20. Сачувано је око 80-ак преписа ове расправе (настале у IX/X веку) у различитим редакцијама старословенског језика, између осталог и на српскословенском.

³ „Мисли се да су глаголске и ћирилске књиге из централних и јужнословенских области које су писане у току X, XI и XII века нестале крајем раздобља византијске реокупације Балкана, последњих деценија XII века, у планској и оштрој акцији „погрчавања, уништавањем словенске писмености“ (Богдановић 2000: 217). Уништавање словенске књиге понављало се кроз историју. О томе сведоче подаци о првом српском буквару инокса Саве 1597. године, његовом првом издању, штампаном у штампарији Ђ. А. Рампачета, које је изгорело у пожару Народне библиотеке у Београду, који је настао приликом бомбардовања Београда (6. априла 1941. године) од стране Немачке. О овим питањима уп.: Љубомир Дурковић-Јакшић, *О њројасици Народне библиотеке у Београду 1941.*

достатак оваквих књига са наших простора више говори о друштвеној и политичкој историји и са њом везаној судбини наше књиге неголи о нашој „недостатној култури“. Више говори о моралном слепилу оних који су *свесно* или из *немарносћии* уништавали путоказе, светионике и светлилнике широког пута српске културе. Но, и из оног што је остало могу се ишчитати многа значења.

Посебно је значајно истаћи да је прва фаза у историји српског књижевног језика временски најдуже трајала, и то од друге половине XII века до половине XVIII века. Све то време, према посведоченим споменицима, напоредо су се употребљавали црквени и књижевни језик (српкословенски) и народни (раз)говорни, који су један другом чинили функционалну допуну. Најзначајнију улогу у првом периоду просвете код Срба одиграо је Свети Сава. Позната је улога овог нашег првог просветитеља, потврђена и народним предањем и његовим првим књижевним делима о којима су у нашој целокупној науци посвећене многе књиге из пера историчара језика, историчара књижевности, етнолога, историчара уметности, проучавалаца народне књижевности и сл.

Са Свeйџим Савом може се рачунајџи да џочиње сачуван сведочансџивима џоџврђени џериод џрвоџ џросвeџиџиџељсџива код Срба у орђанџзованој срџској дрђжави. Светом Сави се, између осталог, приписује улога првог реформатора српског ћириличког правописа (млађе рашке школе).⁴

Из прве фазе развоја писмености код Срба (потврђене споменичком грађом од XII до половине XVIII века) потиче и расправа Константина Филозофа *Сказање изложено о џисменима* (1423–

џодине и судбина џених реџкосџии, Археографски прилози 6–7, Београд 1984/1985, 7–49; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Грађа о судбини срџскоџ кулџурноџ и националноџ блађа у Првом свeџском раџиу*, Археографски прилози 12, Београд 1990, 299–323; Љубомир Дурковић-Јакшић, *У џоџрази за рукоџисним јеванђељем које је краљ Александар Обреновић добио у Хиландару*, Археографски прилози 14, 145–153; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Прилоџ џознавању стџрадања Народне библиоџеке у Беођраду за време Првоџ свeџскоџ раџиа*, Археографски прилози 14, Београд 1990, 163–205.

⁴ О тој улози у нашој науци је доста писано. Овде бих само подсетила на и данас актуелну научну расправу Александра Белића *Учeџиџе Свeџџоџ Саве и џеђове школе у стџварању нове редакџије срџских ћириличких сџоменика* (Белић 1999: 357–396).

1426),⁵ у коме се излаже о потреби реформисања писма и даје предлог промена. Између осталог, наведеног у расправи, посебно се говори о томе „у каквом облику деца да уче азбуку“ (Трифуновић 1975: 183). Константин Филозоф је своју расправу на српскословенском језику написао са циљем да се установи ред у правопису оног времена, да се уједначи и усклади са традицијом *Словенских Првоучишља* од које се, по њему, увелико одступало. Зато он нуди своје дело као решење, али при свему томе размишља и како да се нова знања припреме и пренесу на ученике. То на посредан начин поткрепљује чињеницу да се школским путем, на организован начин преносило знање.

Па ипак, идући за променама у оквиру европских културних токова, најзначајнији догађај у српској култури овога периода је појава штампарства и штампане књиге. Овај културни догађај остварио се прво оснивањем Цетињске штампарије Ђурђа Црнојевића са првом књигом штампаном на српскословенском језику 1494. године. По узору на ову штампарију, и у другим манастирским средиштима ницале су штампарије (Црква Св. Ђорђа код Горажда, манастир Рујно, Грачаница, Милешева, Мркшина црква, Београд и сл.) у којима се штампало на српскословенском језику, а на ћирилици каква се налазила у српским рукописима. Била је то полууставна ћирилица с појединостима из уставног и брзописног писма (Младеновић 1993: 34). Период штампања књига на српскословенском језику трајао је од XV до XVII века.⁶ Из тог времена сачуван је српски штампани *Буквар Инока Саве*, пореклом из Дечана, који је из свог писарског центра, понесен ентузијазмом отишао у Венецију (1597) да обелодани оно за чиме је вапила тадашња српска култура – описмењавање на *најсавременији начин*, путем штампане књиге, путем букварске наставе.⁷

⁵ Ђорђе Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*. – Слово љубве, Београд 1975, 99–104, 182–185.

⁶ Уп. *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, Раздобље српскословенске штампе, XV–XVII века. – Српска академија наука и уметности, Магица српска, Народна библиотека, Београд 1994; Александар Младеновић, уп. текст *Еквивалент наших старих штампаних књига*, поглавље XII, 139–146.

⁷ *Први српски буквар Инока Саве*, Венеција 1597. Приредио Михајло Блечић, Политика, Београд 1991. Треба напоменути да је у српској филолошкој на-

За данашњег педагога, методичара или историчара језика тај буквар је засведочена повест о стицању и преношењу основних знања о своме писму (ћирилици), и то црквеним и књижевним *српскословенским језиком шћамїана*. У доба када је овај буквар настао (XVI век) „мало која европска земља и култура располагала је сопственим училима, писменима, абецедарима, азбукварима...“ (Блечић 1991: 7). Међу многим врлинама које су изречене о буквару Инока Саве, нарочиту чини *Букварска методика*, гласовна метода учења писма (према изговору гласова), што се остварило у овом буквару „више од два века пре њеног увођења у европско школство. Учиниће то Стефани тек 1802. године. Доцније ће ова букварска методика бити проглашена *їравим їреокреїом у насїаџи чїїања*“ (Блечић 1991: 7).

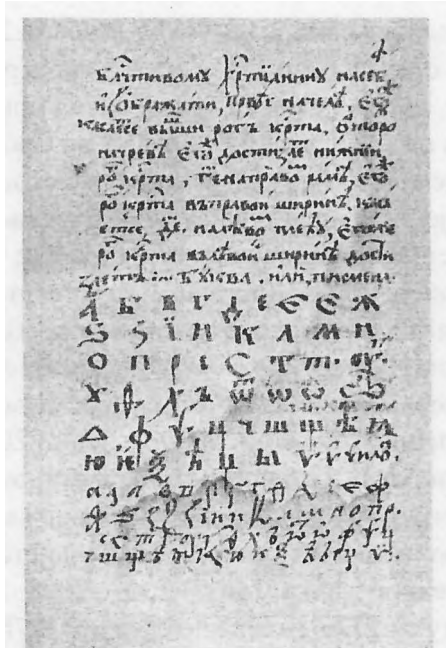
Овај буквар сачуван је на четири листа на којима је изложен азбучни систем српскословенске ћирилице. На првој страници првог листа након симболичне инвокације представљене црвеним крстићем, наведени су сугласници у слогу са вокалом, на осталим страницама следе називи слова по узору на старословенски начин и на крају *Оче наш*.

уци још од Стојана Новаковића у употреби термин *српскословенски* (за српску редакцију старословенског језика), *рускословенски* (за руску редакцију старословенског језика; *рускоцрквени* и *славенски* називан у XVIII и првој половини XIX века), као и *славеносрпски* (који је настао посрбљивањем рускословенског уз присуство елемената српскословенског и у великој мери црти народног језика шумадијско-војвођанских екавских говора). Ови термини су код Вука Караџића имали само другачији ортографски лик.

У вези са употребом *српскословенског, црквеног и књижевног језика код Срба* треба свакако поменути и последње писце који су на том језику писали, *Рачане* (Гаврила, Јеротеја и Кипријана), који спајају време српскословенске епохе краја XVII и првих деценија XVIII века. Аутор познатог *Рукописног Буквара* (1717) на српско-словенском језику је Гаврило Стефановић Венцловић. Дуго се у науци сматрало да је њега написао Кипријан Рачанин.⁸

⁸ Иако је реч о рукописном буквару, сматрамо да га овде треба навести. Право ауторство буквара одредила је у новије време Љупка Васиљев, *Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник за филологију и лингвистику, XXXIX/2, Нови Сад 1996, 166–184. Језик овог буквара је српско-словенски, а писмо српско-словенска ћирилица са употребом знака *ђ* само за Венцловића типичну графију из периода раних деценија XVIII века (Младеновић 1964: 147). Ширу литературу о овом буквару уп. П. Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела XVIII, Сремски Карловци – Нови Сад 1998, 106, напомена 3.

Младеновић 1964, сл. 7.

У XVIII веку код Срба употребљавало се мноштво књижевно-језичких израза.⁹ Тада под познатим друштвено-историјским околностима долази до смене редакција: *срѣкословенски језик* замењује се *рускословенским*, руским црквеним језиком који у српској средини донекле добија специфична обележја. „Због познатих, пре свега, црквених и националних разлога, Српска православна црква је од 1726. године званично почела да замењује срѣкословенски рускословенским језиком, да прелази на употребу тадашњег руског црквеног језика напуштајући срѣкословенски, свој стари, традици-

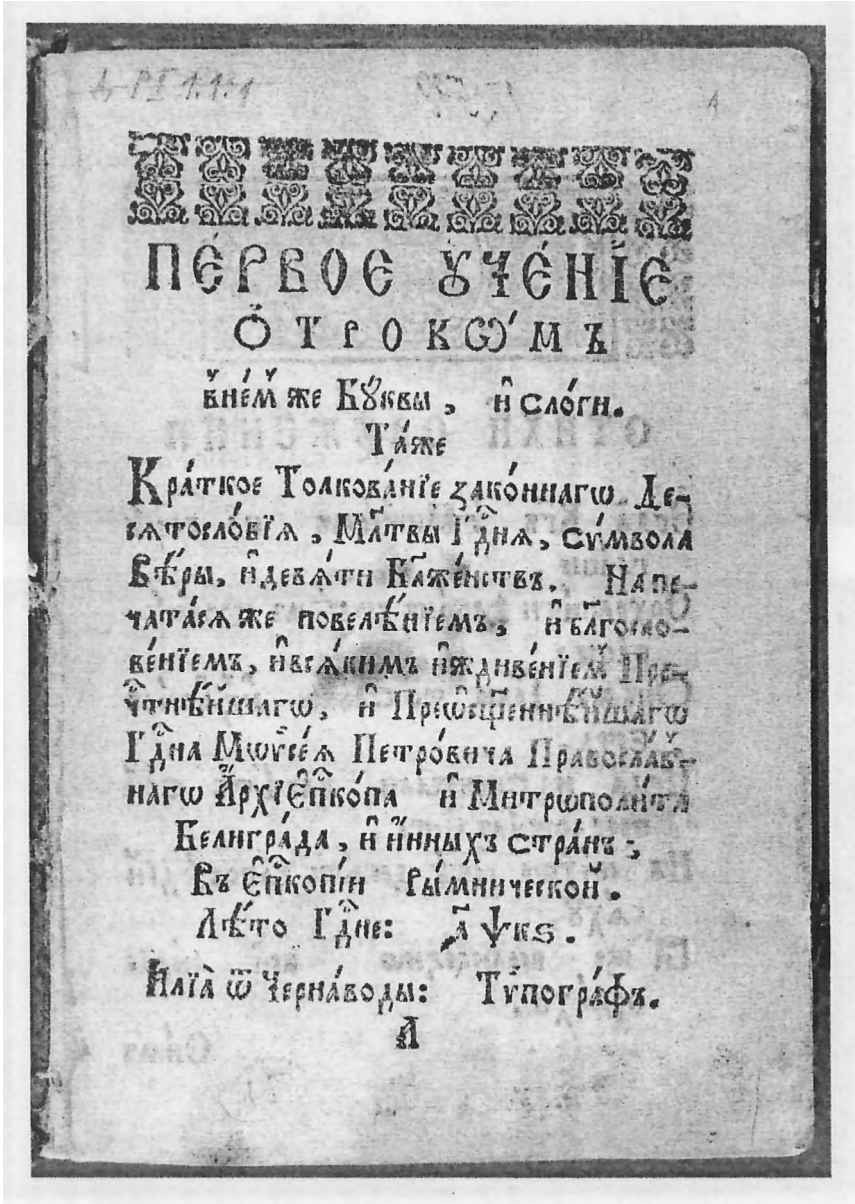
⁹ Овај период у развоју српског књижевног језика одликује напоредна употреба различитих књижевно-језичких израза у функцији српског књижевног језика, и то *срѣкословенски до половине XVIII века*, када је Гаврило Стефановић Венцловић написао своје последње дело; *рускословенски (славенски)* од 1726. године (који је остао до данас у Српској православној цркви) до 60-их година XVIII века, када му се све више сужавала употреба на функцију црквеног језика; *руски књижевни језик, народни и слаеносрѣски*. Због тога мноштва књижевнојезичких израза Павле Ивић ову епоху означава као доба „језичког плурализма на врхунцу“ (Ивић 1998: 105–158).

онални црквени и књижевни језик“ (Младеновић 2008: 520). Смену српске редакције старословенског језика руском редакцијом истога језика учинила је, дакле, „Српска православна црква намерно и организовано почев од 1726. године“, што је „за Србе изузетно важан културно-историјски догађај који је имао далекосежне последице. За саму цркву то је била гаранција будућег очувања православља на свим просторима, а за српску писану реч, основну, то је значило продужење њеног вишевековног постојања, које се до тада остваривало на српском црквеном, а од тада је то трајање требало да се настави на руском црквеном језику. Захваљујући централизованом устројству Цркве, ова смена једног типа језика другим могла се организационо сасвим успешно провести“ (Младеновић 2008: 203). Ту није могло бити проблема ни са лингвистичког становишта, јер су оба типа црквеног језика (и руски и српски) у ствари варијанте заједничког старословенског (ћирило-методијевског) најстаријег словенског црквеног и књижевног језика (Младеновић 2008: 203). Та смена се одвијала у времену од 1726. године до средине XVIII века постепено путем „Славенске школе“, основане исте године у Сремским Карловцима, на челу са Максимом Суворовом (1726–1731) и „Славно-латинске школе“ (1733–1737), на челу са Емануелом Козачинским. Њихови ученици су постајали учитељи другима и тако преносили стечена знања.

Први учитељ рускословенског језика¹⁰, Максим Суворов, за потребе српске просвете са собом је донео 400 примерака тзв. „московског буквара“ Теофана Прокоповича, штампаног у Москви 1724. године на рускословенском језику и на руској црквеној ћирилици: „Первоје ученије отроком“. Букварски део књиге носи наслов „НАЧАЛНОЕ ОУЧЕНІЕ Ч(Е)Л(О)ВѢ КСѢМЪ, ХОТАЦЫМЪ ОУЧИТИСА КНІГЪ Б(О)Ж(Е)СТВЕННАГО ПИСАЊА“. Прила-

¹⁰ Рускословенски језик је најпре започео своју књижевнојезичку функцију у Српској православној цркви (њеном богослужењу), у црквеној администрацији и у школама које су биле под контролом јерархије. Касније је из школе и цркве рускословенски ушао у књижевност, заузимајући дотадашње место српскословенском (Ивић 1988: 120–121). „Прелазак са једне варијанте црквеног језика на другу (Толстој II: 254), са једне стране, српске редакције старословенског језика на другу редакцију (руску) тога *истиога* старословенског језика *не може се смањити* као *ирекид* континуитета у употреби црквеног и књижевног језика код Срба“ (Младеновић 2008: 520).

жемо насловну страницу ове прве руске књиге на рускоцрквеном језику први пут прештампане код Срба у Римнику 1726. године.

Тај буквар такође се може одредити атрибутом *први* јер се ради о првом руском буквару који је штампан код Срба. Тај буквар је доживео већ наредних година два српска издања, такође, на рускословенском (непромењено).¹¹

Значај Прокоповичевог буквара огледа се пре свега у чињеници да је са њиме *ушао рускословенски језик у српску школу* (и остао до данас у црквеној употреби код нас), а потом да је у току целог XVIII века прештампаван са незнатним изменама, које су каткад чињене компромисно да би се сачувала употреба овог типа црквеног и књижевног језика у Српској православној цркви и школству и на тај начин избегли покушаји унијаћења.¹²

Рускословенским језиком штампани су поред буквара и разни језички и граматички и правописни приручници¹³, који су доприносили очувању његове норме у школама, као нпр. *Грамаишка* Мелетија Смотричког (Римник 1755) и дела Захарија Орфелина, и то: *Новаја и основашелнаја славеносерпскаја [...] калиграфија* (Сремски Карловци, 1759), *Славенскаја и валахијскаја калиграфија или насѣавленије к љавилном љисанију. Во ујољребленије учашчих в малих школах славеносерпскија и валахијскија јуносљи* (Сремски Карловци, 1778), а пре свега његов буквар: *Первоје ученије*,

¹¹ Мирјана Брковић, *Српске књиџе и љериодика 18. века Библиољеке Матице српске*, Нови Сад 1996, 195 (ближи библиографски подаци о првом издању штампаном у Римнику 1726. године). Наводи се занимљив податак да је поменути примерак купљен од Павла А. Ивића, студента из Београда 1949. године. Овом приликом захваљујем се мр Душици Ђрбић, руководиоцу Одељења старе и ретке књиџе и легата Библиотеке Матице српске што ми је омогућила заједно са својим колегама са Одељења да пронађемо, скенирамо и за овај рад приложимо овај и све наредне прилоге који се доносе у овом тексту. Такође, се захваљујем Предрагу Петровићу и Лепосави Кнежевић из „Чигоја штампе“, без којих овај мој рад не би био добро технички припремљен.

¹² Буквари који се јављају као самостална издања, а који у ствари представљају прештампавање или малу прераду тзв. московског буквара јесу: *Буквар Христљифора Жефаровића* (Беч између 1742. и 1744. године, о којем постоје подаци али није сачуван), *Буквар мали* (Млеци 1764), такође, исте судбине као и претходни, *Буквар с љиљерами џреческим*, штампан у Венецији 1770. године (Ћунковић 1963: 8).

¹³ Александар Младеновић, *Истљорија српскоџ језика*, Одабрани радови, Чигоја, Београд 2008, XX, *Улоџа рускословенскоџ језика у формирању српскоџ књижевноџ језика новијеџ времена*, 203–226.

хоиїаишчим учийиисја књиѣ̄ йисмени славенскимѣ, називамоје буквар (Венеција 1767, Беч 1792). У овом буквару ће се први пут поред црквеног, славенског (рускословенског) појавити и световно штиво (подаци о времену, из историје, из географије и др.) (Ћунковић 1963: 10). Орфелин је у том свом раду скренуо пажњу на тешкоће методе срицања и препоручио да се ученици играју картонима на којима су нацртана слова јер ће их тако деца боље запамтити. Предвиђено је да ученици као награду за слово које препознају добију воћку или колач. На овај начин процењивало се да се азбука може научити за петнаест дана (Ћунковић 1963: 10). Док је већина инсистирала на учењу *чиїања*, Орфелин је инсистирао и на учењу *йисања*, што потврђују напред поменуте његове књиге.

Посебно место у српској култури XVIII века припада Захарију Орфелину, који је штампајући примерак првог часописа међу Јужним Словенима (Венеција 1768. године), *Славеносрїски маџазин*, истовремено и први у овом времену дефинисао потребу да се језик књиге прилагоди читаоцу, да буде разумљив, да се *славенски*, тј. *рускословенски* текстови почну „по српски управљати“, и на тај начин практично показао начин на који је настајао нови тип српског књижевног језика *славеносрїски* (Младеновић 2008: 523). Као што је познато, у претходним вековима, у време када су српскословенски и народни језик функционисали, тежња за разумљивошћу српскословенског се није постављала, јер су оба језика имала вековима своју разграничену функцију у животу српске средњовековне заједнице.¹⁴ У другој половини XVIII века „у складу са захтевима новог времена, затим са појачаним штампањем књига, а нарочито са епохом просвећености која се приближавала, шира неразумљивост рускословенског (а и руског) посебно у текстовима које је требало писати са световном тематиком, уследила је стварање новог типа књижевног језика код Срба, познатог у нашој науци под именом *славеносрїски*“ (Младеновић 1989: 55–56). У својим књижевним делима лагану србизацију, спровели су Јован Рајић и Захарија Орфелин. У часопису чији је пуни наслов *Славеносербски маџазин, ѿј. Собраније разних сочинениј и ѿреводов к ѿолзје увеселенију служаишчих* (Венеција 1768), имајући

¹⁴ Александар Младеновић, *Славеносрїски језик*, 55.

на уму разумљивост текста који ствара за читаоце, Орфелин позива друге ауторе на сарадњу у *Маџазину* и истиче следеће: а) да ће се прилози доносити „на нашем и росијском језику“ и б) да ће поједине неразумљиве речи и изразе покретачи овог часописа „по српски управљати“, тј. преводити на српски или посрбљивати (Младеновић 1989: 56).

Тако је „својеврсном реакцијом на наразумљивост рускословенског (и руског литерарног језика) ширем кругу српских читалаца, стваран и створен поменути славеносрпски тип књижевног језика“ (Младеновић 1989: 57).

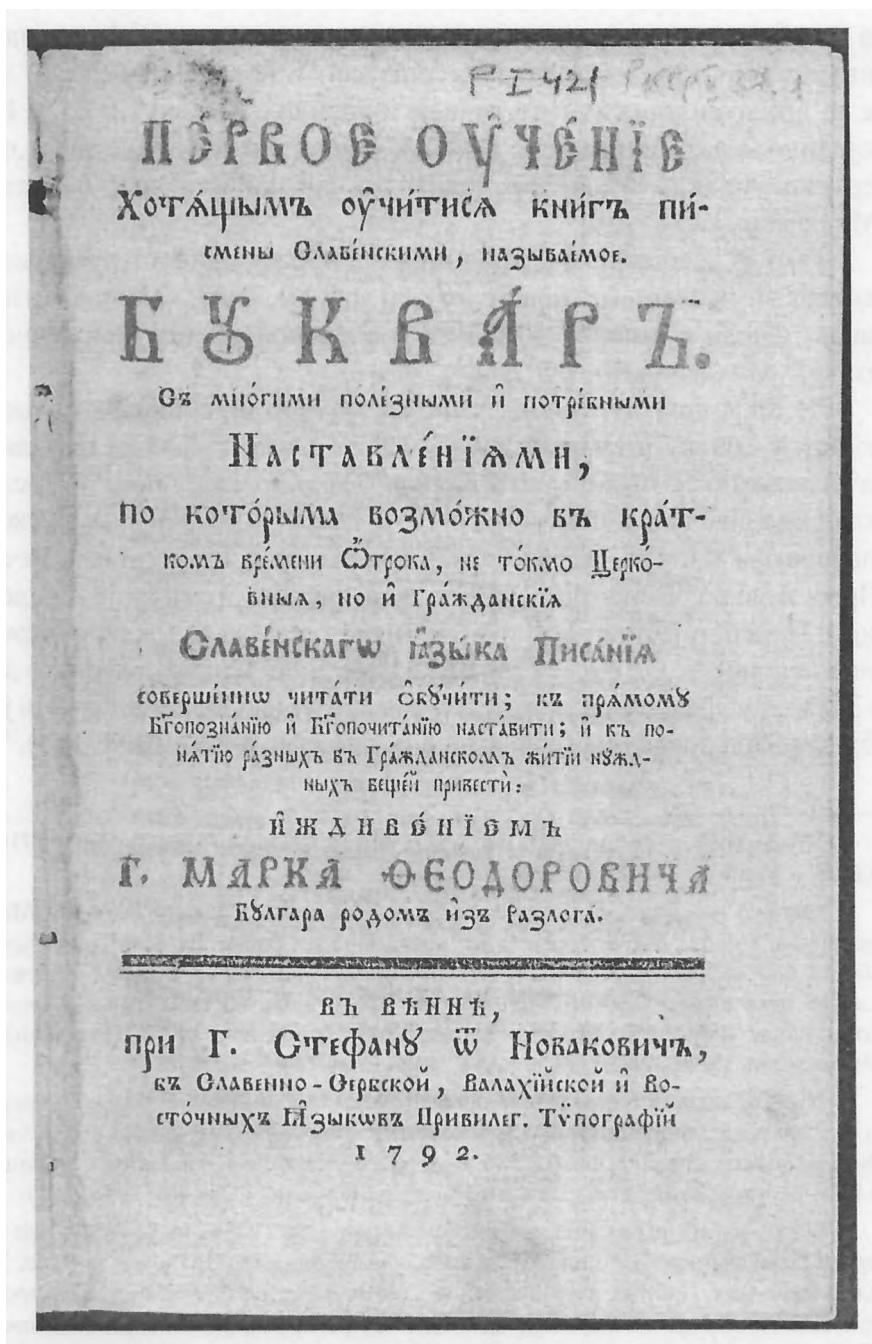
Из овог другог периода када се већ формира славеносрпски језик и у српску штампану књигу улази руска грађанска ћирилица¹⁵, значајно је представити *Буквар Захарија Орфелина*¹⁶. Представљамо насловну страницу овог *Буквара* штампану на рускословенском језику¹⁷, његово друго издање из 1792. године у Бечу (Прво издање, Венеција 1767, у штампарији Димитрија Теодосија). Посебно је значајан по томе што поред рускоцрквене ћирилице даје преглед и руске грађанске ћирилице. Иначе је познато да је Захарије Орфелин једини аутор пре Доситеја Обрадовића који је објављивао српске књиге грађанским словима (Ивић 1998: 148).¹⁸

¹⁵ Руска грађанска ћирилица настала је реформом цара Петра Великог 1710. године, а у српску средину је стигла са руском књигом.

¹⁶ Ближе појединости о Орфелиновим Букварима у књизи Георгија Михаиловића, *Српска библиографија 18. века*, 85–86; Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска насјава код Срба*, 9–11; Мирјана Брковић, *Српске књиџе и ѱериодика 18. века Библиоѱеке Мајишце српске*, 169–173. Поменуто издање *Буквара* штампано је о трошку Бугарина Марка Теодоровића и Стефана Новаковића (Михаиловић 1964: 233).

¹⁷ Ближи подаци о сачуваним примерцима Орфелиновог *Буквара* садржани су у књизи Мирјане Брковић, *Српске књиџе и ѱериодика 18. века Библиоѱеке Мајишце српске*, стр. 171, књ. бр. 286, Р₁₈ Ср II 37. Иако се на насловној страници не наводи аутор, сматра се да је аутор Захарије Орфелин (Брковић 1996: 171).

¹⁸ Прва књига штампана грађанском ћирилицом (1754) јесте *Историја о Черној Гори* владике Василија Петровића, али објављена у Русији и за Русе. У књиџе намењене Србима нову ћирилицу увео је Захарије Орфелин у: *Калиџрафији* (1759), *Лайлинском буквару* (1766), *Первоје начайѱки лайлинскоѱо језика* (1767), *Славеносербски маџазин* (1768), *Жиѱије славнија дјела Пеѱира Великаѱо* (1772) (Ивић 1998: 148).

набѣте одинаи быти по наготовѣшму събвару. Строчкѣ нѣка чрѣзъ днѣ въ рѣкаѣ оныя карточкѣ, и ѣзъ ними играаа, нимени научита познавати писмена. По притома надеши часто чрѣзъ днѣ трюковати отъ шго то еднѣ то дрѣгнѣ картѣ съ наименованѣихъ писмени каждая, напр. дай мнѣ БЪКН, дай мнѣ ЛЪЗЪ, и проч. по сѣмѣ трюкованѣи оныѣ самѣ восприимжикѣ наказавати изобрѣженѣа оныхъ писмени, и содржавати въ памяти, да можѣтѣ ихъ точныи подавать на трюкованѣ; нимени же дрѣгнѣтѣи тогѣ воспользовало еси, когда еси родитѣи сѣмѣ за своѣе каздаго писмени показанѣи дѣрѣ ко сѣсудѣи или въ дрѣгомѣ чѣмъ ни едѣлаати исфиллави. Вѣтъ опытныхъ примѣрѣихъ, что такими спрѣдомъ малѣишѣи дѣти, которыи коламо трюговаривати научѣтѣ, въ десѣти или въ 15 днѣи выучени азбѣмѣ.

Гл. 1.

**ГЛАВА ПЕРВАЯ
О ПИСМЕНАХЪ**

Славенская Церковная Азбука имѣетъ двадесѣтигъ девѣти писменъ, коихъ начертанѣи и имена супѣ слѣдующѣи:

А а, ѿзѣ.	В в, вѣкн.	З з, зѣмѣ.
Б б, вѣкн.	Г г, гѣдн.	И и, иже.
В в, вѣдн.	Д д, дѣдо.	І і, і.
Г г, гѣдн.	Е е, етъ.	К к, кѣко.
Д д, дѣдо.	Ж ж, жѣвѣтъ.	Л л, лѣди.
Е е, етъ.	З з, зѣмѣ.	М м, мѣнѣтъ.
Ж ж, жѣвѣтъ.	О о, оѣ.	Н н, нѣшѣ.
З з, зѣмѣ.		П п.

8

П п, пѣкоѣи.	Ѧ Ѧ, Ѧръ.
Р р, рѣцѣи.	Ѩ Ѩ, Ѩръ.
С с, сѣлобо.	Ѭ Ѭ, Ѭръ.
Т т, тѣдо.	Ѯ Ѯ, Ѯтъ.
Ѧ Ѧ, Ѧръ.	Ѱ Ѱ, Ѱтъ.
Ф ф, фѣтъ.	Ѳ Ѳ, Ѳтъ.
Х х, хѣтъ.	Ѵ Ѵ, Ѵтъ.
Ѧ Ѧ, Ѧръ.	Ѷ Ѷ, Ѷтъ.
Ц ц, цѣи.	Ѹ Ѹ, Ѹтъ.
Ч ч, чѣтъ.	Ѻ Ѻ, Ѻтъ.
Ш ш, шѣ.	Ѽ Ѽ, Ѽтъ.
Щ щ, щѣ.	Ѿ Ѿ, Ѿтъ.

ПРИМѢЧАНІЕ I. Первые большія писмена супѣ писменъ начальныи, или прописныи, вторыи же писмена коихъ въ началѣ рѣсѣи и навѣстѣи рѣсѣи. Писаи писменъ по сѣпавленѣи дѣвѣ разѣи того, чтобы опрочку абѣи писмѣвъ написавшѣи доброму и шѣмъ изговарывани: ради что ушѣмъ должѣи въ са.

9

самоѣи начѣвъ показати ему кажде пи сѣмѣ перстоѣмъ, и сѣмѣи онос, напрѣи вѣрѣ: сѣ писмѣи Ѧ, именуется Ѧзѣ; сѣ писмѣи Ѯ, именуется Ѯѣ; и тако дѣлѣше.

Чтобы строчку лучѣи поняти и дѣлѣтерити начертани писменъ, поспѣваемъ ны азѣ Азбуку трѣми особенными образи, аи сѣмѣ: 1) БОЛЬШИХЪ НАЧАЛЫНЫХЪ, 2) МЕНШИХЪ ПОДНАЧАЛЫНЫХЪ ПИСМЕНЪ, и 3) ОБРАТНѢ.

1) АЗБУКА БОЛЬШИХЪ НАЧАЛЫНЫХЪ ПИСМЕНЪ.

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И
К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т
Ѧ	Ѯ	Ѱ	Ѳ	Ѵ	Ѷ	Ѹ	Ѻ	Ѽ
Ѿ	Ѣ	Ѥ	Ѧ	Ѩ	Ѭ	Ѯ	Ѱ	Ѳ
Ѵ	Ѷ	Ѹ	Ѻ	Ѽ	Ѿ			

2) АЗБУКА МЕНШИХЪ ПОДНАЧАЛЫНЫХЪ ПИСМЕНЪ.

а	б	в	г	д	е	ж	з	и
к	л	м	н	о	п	р	с	т
Ѧ	Ѯ	Ѱ	Ѳ	Ѵ	Ѷ	Ѹ	Ѻ	Ѽ
Ѿ	Ѣ	Ѥ	Ѧ	Ѩ	Ѭ	Ѯ	Ѱ	Ѳ
Ѵ	Ѷ	Ѹ	Ѻ	Ѽ	Ѿ			

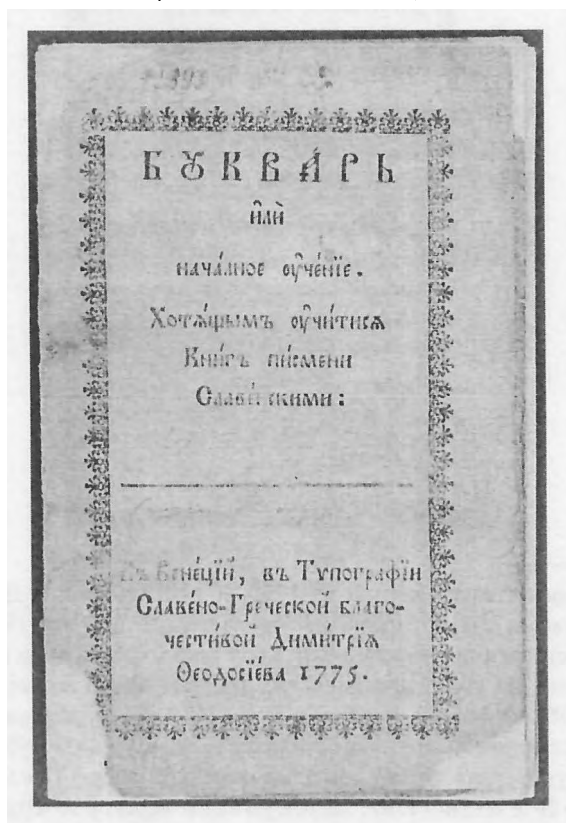
међу Србима и смањен утицај руске књиге на Србе¹⁹ (Ивић 1998: 136–138).

Курцбек је те године штампао тзв. *кијевски буквар* (прештампа-ни руски буквар кијевског издања) са називом *Буквар или началноје ученије человјеком хойшјашчим учийиисја славно-сербским* (Беч 1770), чије две насловне странице доносимо овде као прилог.

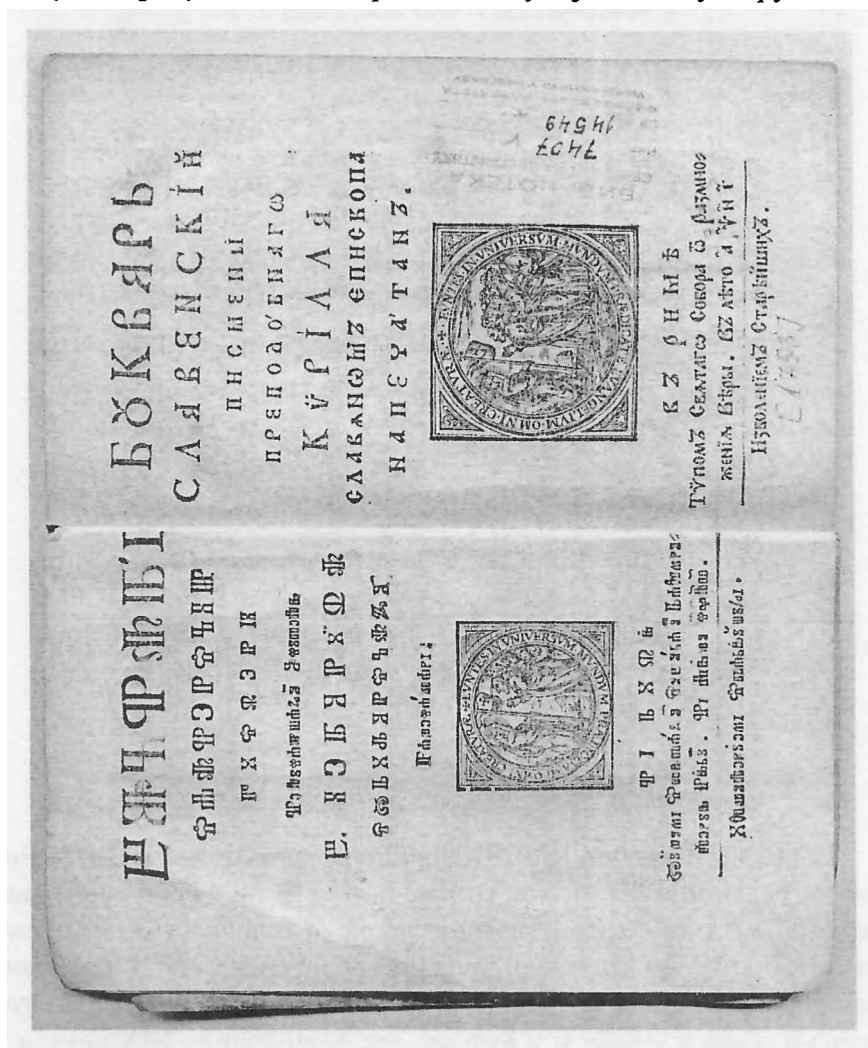
¹⁹ „Владимир Регулацијама из 1770. и 1777. године и Декларацијом из 1779. године сужена је моћ митрополита и свештенства“ (Ивић 1998: 136). Током 70-их година остварен је огроман напредак у школству. Већина школа је била у државним рукама. На захтев државних власти, Јован Рајић је свој уџбеник *Катихизис мали* (1776) објавио на народном језику, а у школу је ушао и немачки језик као обавезан, чијим познавањем су српски ђаци добили могућност да наставе школовање на универзитетима у земљама немачког језика. После смрти Марије Терезије Јосиф II је издао (1781. године) Указ о верској толеранцији, што је у друштвеном животу Срба искомпликовало ситуацију, нарочито када је 1781. године наредио да се у српске школе уведе латиница. Тада је значајну улогу одиграо Теодор Јанковић Миријевски, који је с много напора, постигао да књиге за Србе буду „на грађанском дијалекту“ (славеносрпском) и писму ћирилице, што је све образложио у свом Елаборату упућеном цару (Ивић 1998: 136–138).

Према изменама Закона о основним школама, ради уједначења наставе у целој држави Курцбек је 1774. године штампао нови буквар *Началноје ученије чловјеком хойїјашчим учийїисја славенскому чїенију*. Овај буквар представља прештампани примерак буквара Теофана Прокоповича допуњен делом текста на немачком језику. У српској средини ово издање није прихваћено, већ су тражили да се прештампа тзв. кијевски примерак који Курцбек није смео више да штампа. Ту прилику искористио је штампар Димитрије Теодосије, штампар из Венеције, који је 1775. године објавио буквар *Началноје ученије чловјеком хойїјашчим учийїисја књиїисмени славенскими*²⁰ (Ћунковић 1963: 11).

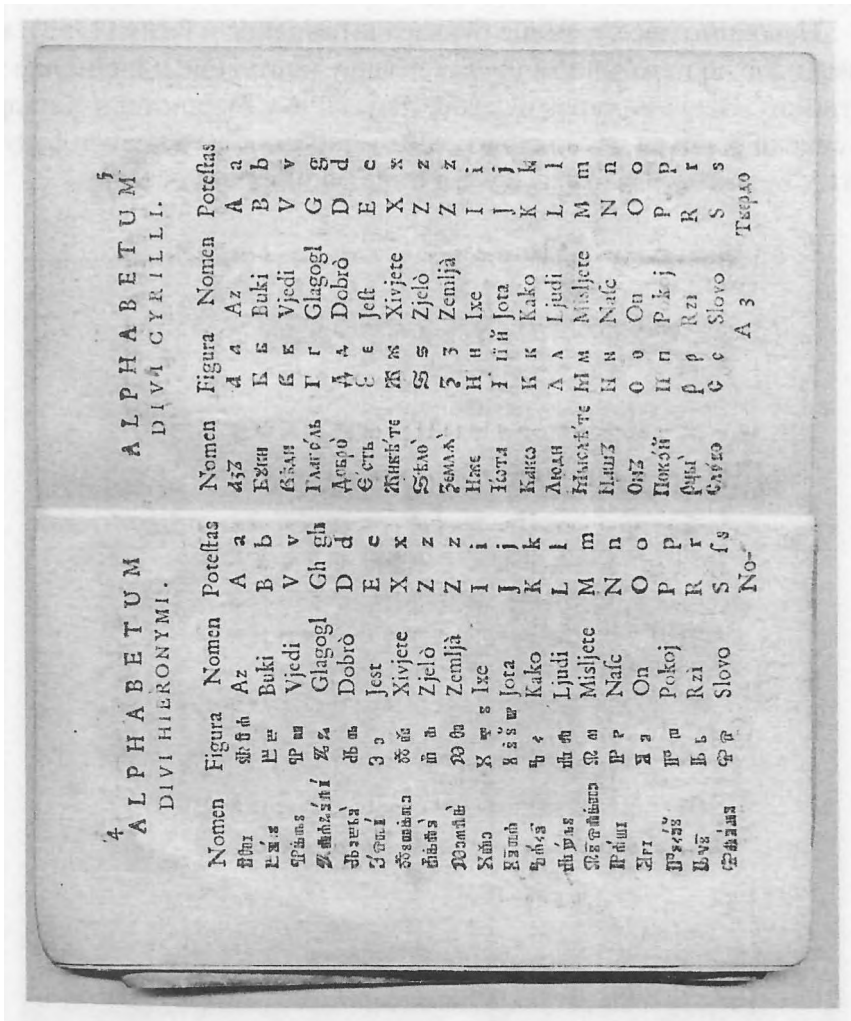

²⁰ Мирјана Брковић, *Српске књиџе и ѱериодика 18. века Библиоџеке Маїице српске*, 81. Аутор, место издања, штампар и година наведени су према Георгију Михаиловићу (Михаиловић 1964: 136). У даљем тексту следе још четири прилога Буквара из 1775. године (Венеција).

Наводимо две странице буквара штампаног у Риму (1753), занимљивог по паралелном представљању глагољице и ћирилице уз латиницу. Овај примерак буквара сачуван је у Библиотеци Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду.²¹ Можда се ради о тзв. унијатском буквару.

²¹ Захваљујемо љубазном библиотекару Катедре за српски језик Томиславу Матићу што нам је помогао да странице ове ретке књиге приложимо у раду.

Штампар Курцбек је 1781. године објавио једну од дефинитивних редакција буквара за српске школе *Буквар ради сербског јуношесѣва в хунгарском кралевсѣвије и ѣрисовокуѣљених јему ѣредјелех*. Овај буквар писан је на рускословенском и на немачком језику паралелно, познат као „бечки буквар“, и доживео је многобројна издања и у Бечу и у Будиму, све до половине XIX века, а у Србији је био у употреби све до 1839. године (Ћунковић 1963: 11).

Из друге половине XVIII века, такође, прилажемо и једну новину, Азбучну таблицу (дашчицу), тј. *Азбучну дшицицу*, чији је

аутор Теодор Јанковић Миријевски, а која се чува у Библиотеци Матице српске.²²

Азбучна дштица Теодора Јанковића Миријевског
(седамдесетих година XVIII века)

Овде бисмо поменули још неколике чињенице које се односе на *славеносрпски језик* и писмо и ћирилицу књига штампаних сла-

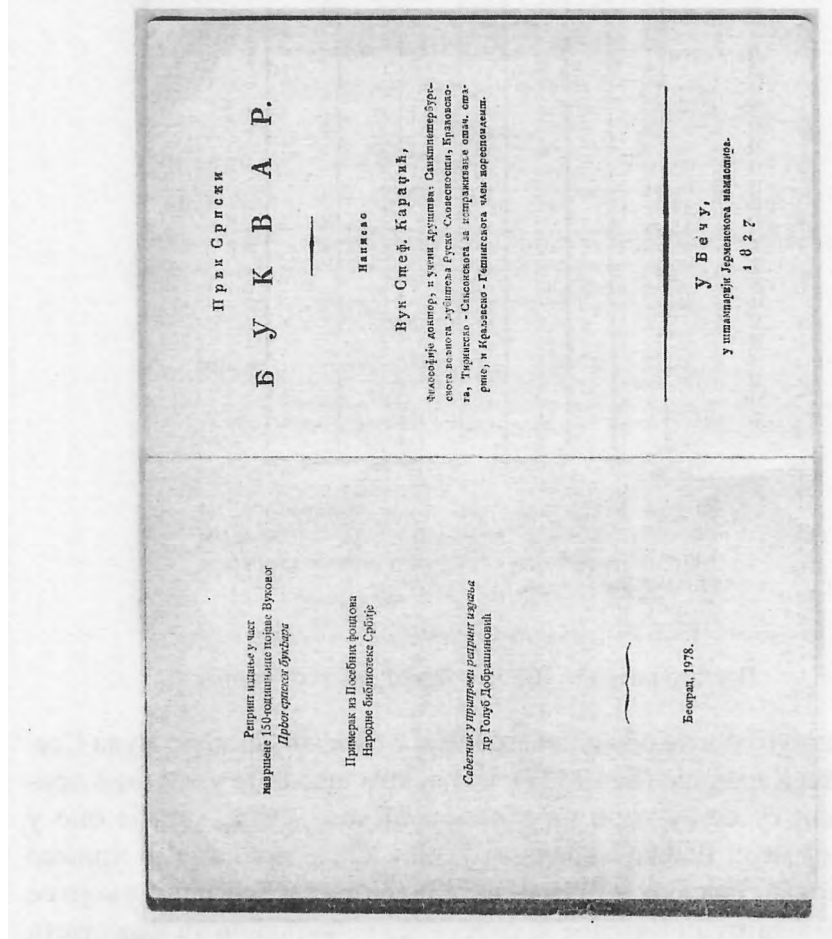
²² Мирјана Брковић, *Српске књиже и љериодика 18. века Библиојеке Матице српске*, 81 (аутор, место издања, штампар и година наведени су према Георгију Михаиловићу).

веносрпским језиком. Процес србизације рускословенског језика вршен је поступцима уклањања *славенизама* и увођењем особина српског народног језика. На тај начин настајале су језичке особине „којима није био загарантован вечни остатак у ондашњем српском књижевном језику“. Те особине могла је да мења касније успостављена норма српског књижевног језика. Тај процес започет је са Захаријем Орфелином (1761, 1768), Јованом Рајићем (1764, 1776), Василијем Дамјановићем (1767), а приводио се крају крајем половине XIX века (Младеновић 2008: 251–252). Значајан део тог *континууитета* у србизацији језика био је и сам Доситеј Обрадовић, који се „први“ изјаснио о потреби писања за Србе српским језиком у својим штампаним делима. Крајем XVIII века и у првој деценији XIX века преовладала су схватања код Срба (у интелектуалној средини, међу писцима): а) да књижевни језик Срба (у делима и текстовима световне садржине) треба да буде *разумљив* широкој читалачкој и слушалачкој публици; б) тај језик треба да буде *близак* (раз)говорном језику, чиме ће се његова *разумљивост* остварити у највећој мери; в) сама списатељска пракса показује да се тај језик заснива на српском народном језику (шумадијско-војвођанском); г) нови српски књижевни језик, *славеносрпски* за појмове који означавају апстрактна значења треба да задржи те речи из рускословенског (славенског), ондашњег руског књижевног и српкословенског језика, и д) за писање славеносрпским књижевним језиком, на народној основи, треба тадашњу српску ћирилицу подесити, односно реформисати (Младеновић 2008: 235). Многи писци, као на пример: Орфелин, Емануел Јанковић, Стефан Стратимировић, Лукијан Мушицки, Атанасије Стојковић, Павле Соларић и други, наводили су у својим штампаним делима нова граfiјска решења за сугласнике *ћ, ђ, њ, љ, ј, џ*. И сви они (и они које нисмо поменули) сматрају се претходницима у реформи спроведеној од стране Саве Мркаља (Чигола 2006: 40–44).

Међутим, првим реформатором сматра се Сава Мркаљ, који је 1810. године у Будиму објавио своју реформу ћирилице у делу *Сало дебелога јер либо азбукойроџрес*. Главна одлика Мркаљеве реформе се „не одликује увођењем нових слова, већ и-скључивањем сувишних и мењањем (одузимањем и додавањем) функција појединих већ постојећих граfiја или група граfiја“

(Младеновић 1983: 84–87). Мркаљева реформа, међутим, има значај *азбучне револуције*. Вук Стефановић Карацић је на темељу Мркаљеве реформе спровео реформу шест слова српске ћирилице (*ћ, ђ, њ, љ, ј, џ*), али је пре тога у својој *Писменици* (Беч 1814) први високо оценио Мркаљеву реформу.

У трећој деценији XIX века српска култура је постала богастија за један буквар штампан на народном језику реформисаном, српском ћирилицом – Буквар Вука Стефановића Карацића. Представљамо неколико страница *Првог српског буквара* Вука Стефановића Карацића (Беч 1827).

Вуков *Први српски буквар* (1827), репринт Београд 1978.

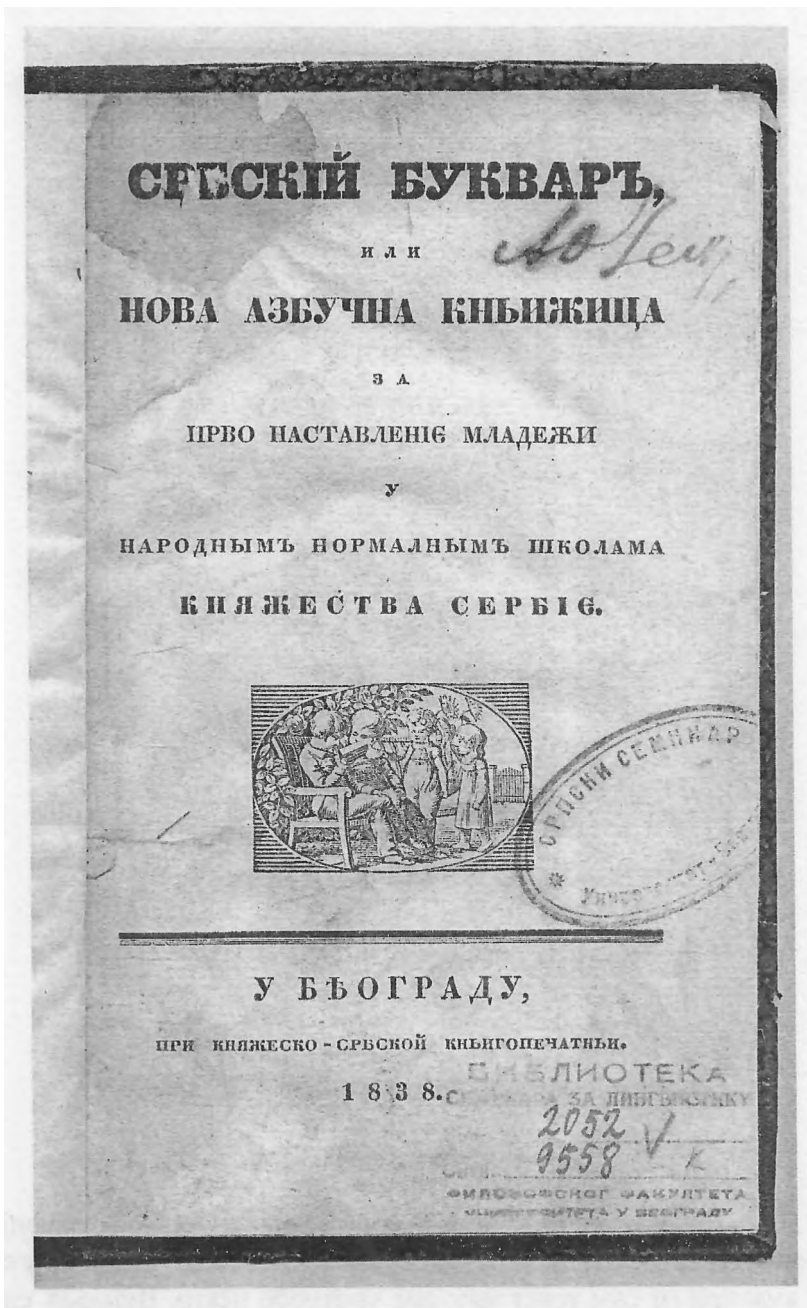
ALPHABETI SERBICI
c u m
viciniorum popularum et alius cultioris Europae alphabetis παραλληλισμός.

Serbic.	Illyr.	Bohem.	Polon.	Hungar.	German.	Ital.	Gall.	Angl.
А	a	a	a	á	a	a	a	—
Б	б	b	b	h	b ^o	b	b	b
В	в	v	w	v	w	v	v	v
Г	г	g	g	g	g	g: gara	g: gant	g: gold
Д	д	d	d	d	b	d	d	d
Ђ	ђ	dj	—	gy	—	—	—	—
Е	e	e	e	e	e	e	e	e: bet
Ж	ж	z	z	z	zs	—	j	s: osier
З	з	z	z	z	f: fefen	s: rosa	z	z: razor
И	и	i	i	i	i	i	i	ee, y
Ј	ј	j	i: la	j	j	j	i: mien	y: yes
К	к	k	k	k	k	e: caro	e: car	k
Л	л	l	l	l	l	l	l	l
Љ	љ	lj	l: wilk	ly	—	gl: gli	il: ail	—
М	м	m	m	m	m	m	m	m
Н	н	n	n	n	n	n	n	n
Њ	њ	nj	ñ	ny	—	gn	gn	—
О	о	o	o	o	e	o	o	o: note
П	п	p	p	p	p	p	p	p
Р	р	r	r	r	r	r	r	r
С	с	s	s	s	s: sz	fj	s: sono	s: son
Т	т	t	t	t	t	t	t	t
Ђ	ђ	č	č	—	ty	—	—	—
У	у	u	u	u	u	u	ou	oo
Ф	ф	f	f	f	f	f	f	f
Х	х	ch	ch	h	ch	—	—	—
Ц	ц	č	č	cz	č	z: zio	—	—
Ч	ч	č	č	es	t(č)(?)	e: ciò	—	ch: child
Џ	џ	dž	—	—	—	ge	—	j
Ш	ш	s	s	s	fch	se: see	ch: cher	sh
Ъ	ъ	š*)	—	—	—	—	—	—

*) Nil sonat, sed r literae, quae Serbis, sicut Bohemis, vel sola absque ulla vocali, syllabam facit, apponitur, ne eadem r litera ad praecedentem aut sequentem syllabam trahatur, e. g. уръо, lege u-mr-o.

Преглед писма из Вуковог *Првог српског буквара*

Још дуго после објављивања *Првог српског буквара* Вука Стефановића Караџића (Беч 1827), у српским школама у настави примењивали су се буквари на *славеносрпском језику*, који је био у све већој мери ближи народном језику. Овде прилажемо пример једног таквог буквара штампаног 1838. године у Београду, а који се чува у Библиотеци Катедре за српски језик Филолошког факултета у Београду.

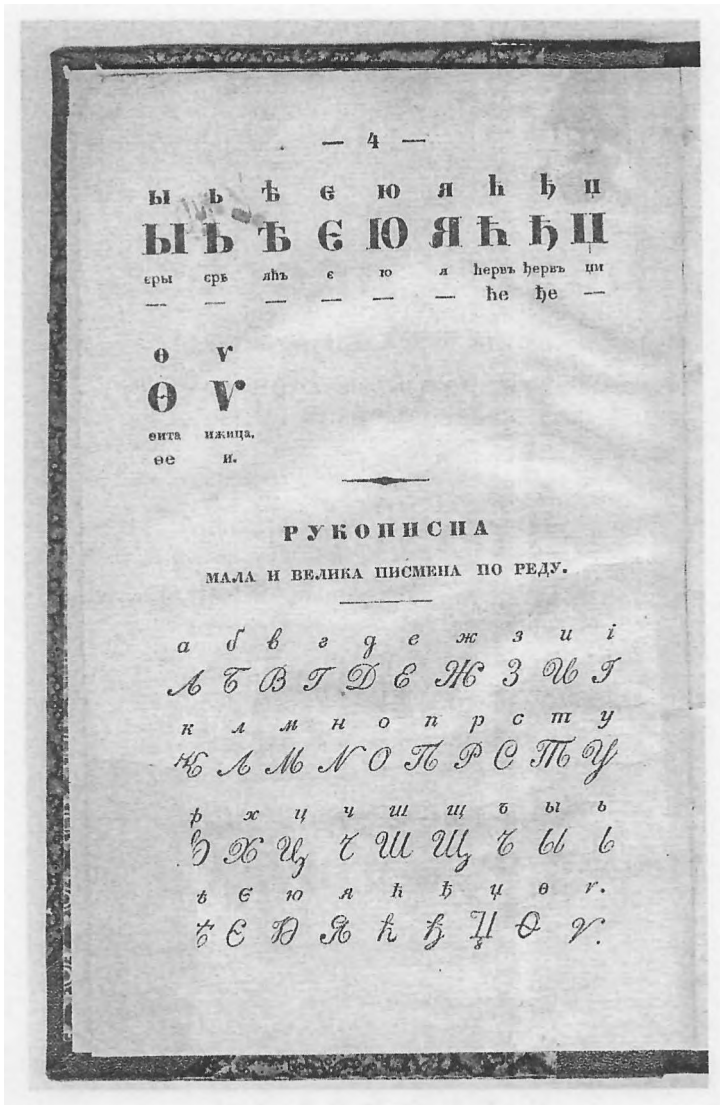

Српски буквар штампан на славеносрпском језику у Београду 1838.

Пример из Буквара (1838. Београд)

На овој и следећој страници могу се уочити Вукова графичка решења за гласове: *ч, ђ, љ, њ*, која су била постепено усвајана у српској култури (и сам текст *забране* употребе неких Вукових слова 1832. у Србији садржи поменута слова, једино забрањује слова *ј, љ* и *њ*) (уп. Младеновић 2008: 481).

Пример из Буквара (1838. Београд)

Наводимо насловну страницу и *Брзоукоџ буквара* Исидора Стојановића, објављеног у Београду 1846. године, који је предвиђао да време описмењавања ученика траје 40 часова. Исидор Стојановић у том свом буквару наводи план извођења наставе за тих четрдесет часова. Захваљујем овом приликом госпођици С. Живковић што ми је уступила приложене снимке.

БРЗОУКІЙ БУКВАРЪ,

ИЛИ

НОВЫЙ СПОСОБЪ

НАПИСВАНЪМЪ, УПОДОБЛЯВАНЪМЪ, САС-
ТЯВАНЪМЪ И РАСТАВЛЯНЪМЪ СЛОВА,
СЛОГОВА И РЕЧІЙ,

научити кнѣги и писму невѣште за

40 часова предаванн

Србски и цривено-славянски правилно читати и
прилично на изусть писати.

САСТАВІО

ЗА НЕДЕЛЬНЕ ШКОЛЕ

Иендоръ Стояновнѣ,

Профессоръ Обште Исторіи у Лицеуму К. С. и проч. наставникъ
у првой классн Београдски Недельны школа.

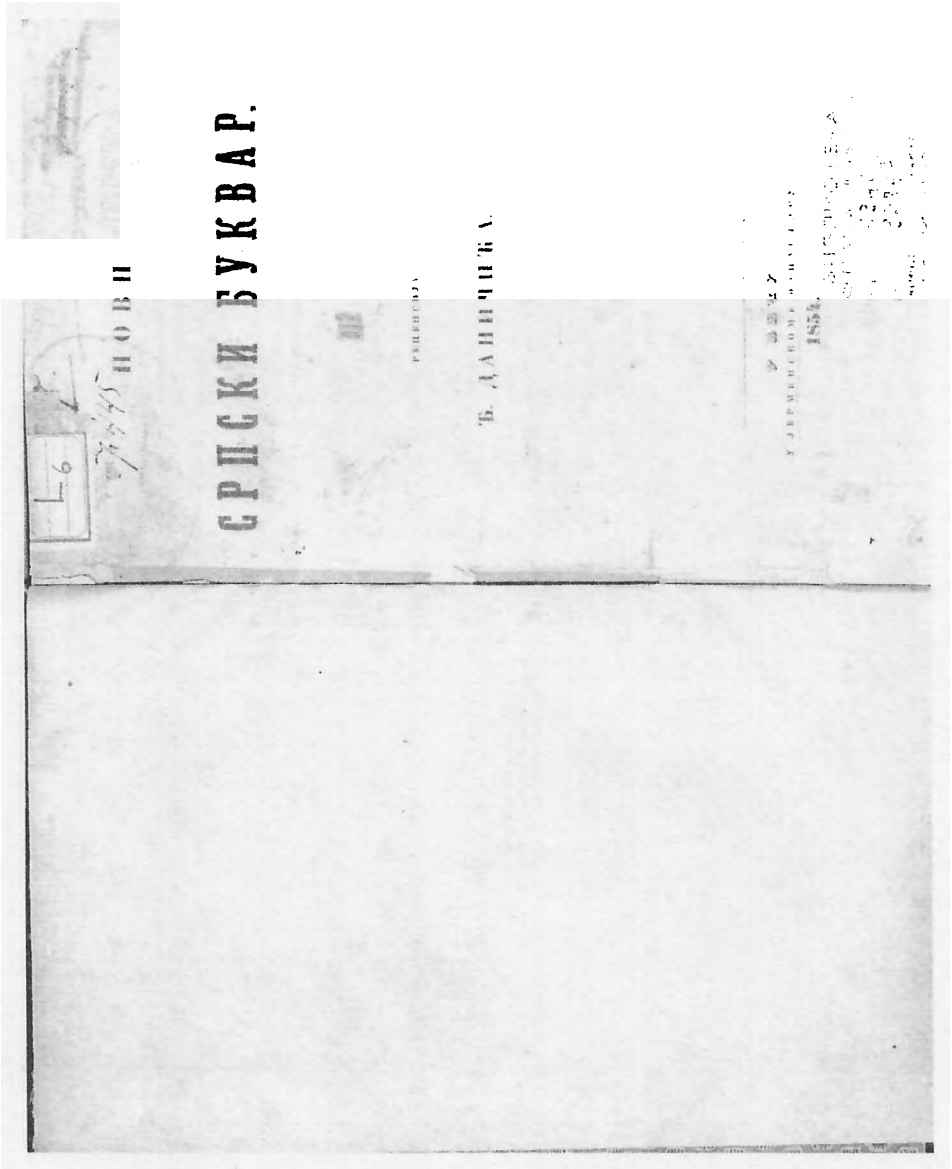
Съ одобренѣмъ Высокославногъ Попечительства
Просвѣщенія К. С.

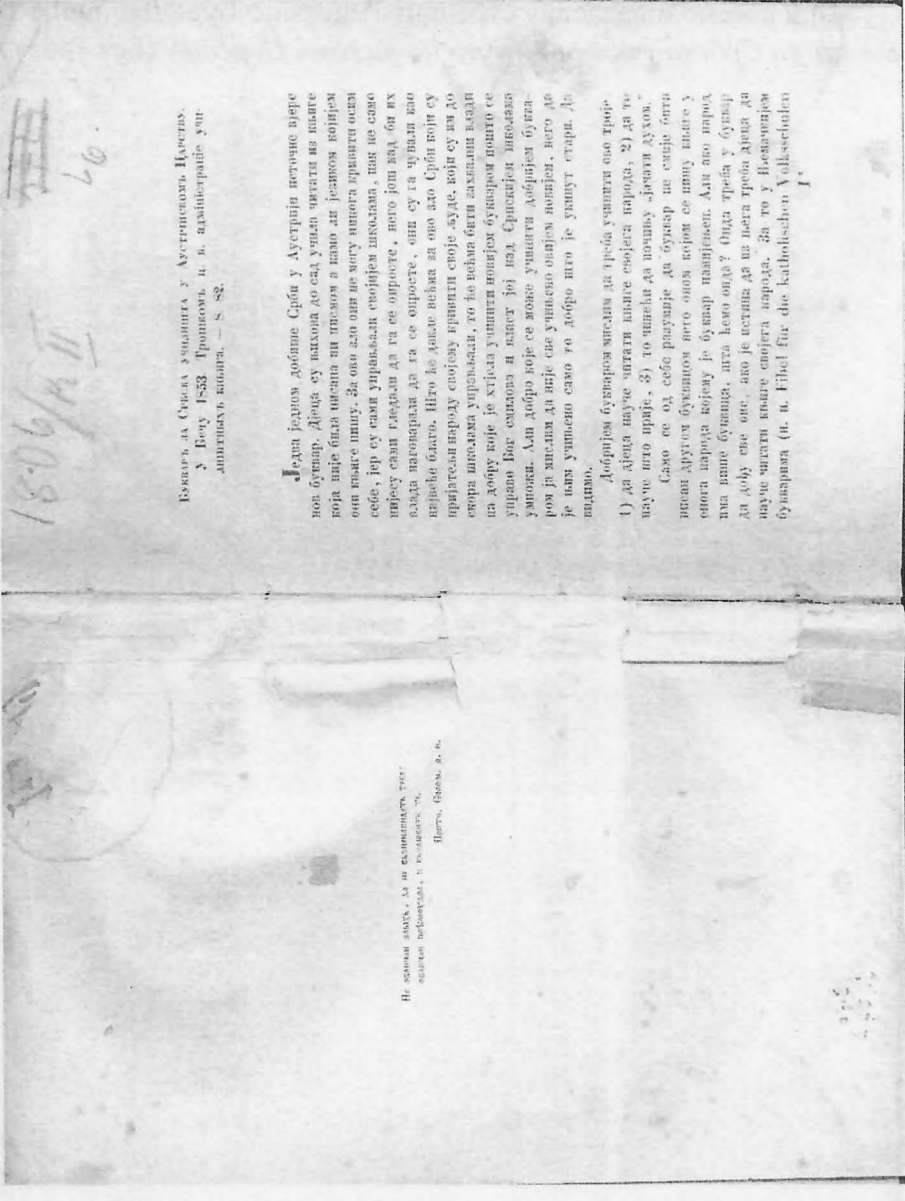
У БЕОГРАДУ,

ПРИ ТИПОГРАФІИ КНЯЖЕСТВА СРБСКОГЪ

1846.

Прилажемо и насловну страницу Рецензије Ђуре Даничића за Буквар за Србска училишта у Аустријскомъ Царству (Беч 1853).

Београд, из Српског уџбеника у Аустроугарској Царстви.
У Беогу 1883. Трошкови, и. в. административне уни-
верзитетске штампарије. — С. 82.

Једна једина добриша Срба у Аустроугарској Царстви.
иога бугар. Држао су нахова до сад умил читати на књиге
која није била писана ни писаном и тако ли језиком добријем
они књиге пишу. За ово ако они не могу ништа уживати осим
себе, јер су сами управљали својим књигама, так не само
ниједну саму гаврали да га се опросте, него још над би их
када наповадали да га се опросте, они су га чувају што
видиће блато. Што је доста већна за ово ако Срби који су
пријатељски народу својему живити своје жуде, воје су ил до
стори шлоама управљали, то је већна бити захвални владу
из добру воје је хрџа умилити новим бугаром пошто се
уцрпано Бог скарпа и кает јој над. Српскија ивелака
умока. Али добро воје се воже умилити добријем буга-
ром ја мислим да није све умилено омијем новим, него да
је илм умилено само то добро што је умилит стари да
ишци.

Добријем бугаром мислим да треба умилити ово трије
1) да деца науче читати књиге својег народа, 2) да то
науче што трије, 3) то ишци да научу језику духов.

Само се ол, себе разумеје да бугар не смје бити
ишци друге бугаром него омијем који се илм илме у
омијем народа којога је бугар илмјивен. Али ако народ
има илме бугарина, што једно омије? Онда треба у бугар
да доду све оне, ако је истина да из њега треба дати да
науче читати књиге својег народа. За то у Немачкој
бугарина (и. в. Bibel für die katholischen Volksstellen
I.

Не знам како, да ли еволивијет, трије
омијем бугарина, и књиге оне.
Ваше, Беога, в. в.

Закључне напомене

У овом раду, следећи основну замисао о *променама* које су се дешавале у српском књижевном језику и писму (српској ћирилици), дали смо преглед српских буквара по значају што су га имали за развој српске писане (штампане традиције). Издвојили смо углавном, узорке највећим делом, сачуване у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, а делом и у Библиотеци Катедре за српски језик Филолошког факултета у Београду. Уз све њих може да стоји атрибут *први*, зато што је сваки наговештавао или уносио новине у српску писменост.

Буквар Инока Саве (1597. године) први је штампани узорак из периода употребе српскословенског језика. Буквар Гаврила Стефановића Венцловића (1717. године) најстарији је сачувани *рукописни* примерак са иновацијама у словном саставу српске ћирилице (графије за *ћ, ђ, њ*). Са букваром Теофана Прокоповича ушао је рускоцрквени језик и рускоцрквена ћирилица у српску писменост и од тог времена је у употреби у нашој цркви. Нови приступ неговању писаној речи доносе *Буквар* и *Калиграфуја* Захарија Орфелина, који до Доситеја Обрадовића представља јединог писца што је своја дела штампао руском грађанском азбуком. Теодор Јанковић Миријевски, у складу са културно-историјским променама које су наступиле последњих деценија XVIII века, уз *Буквар* доноси и *Азбучну дашчцу*, таблицу учења слова (не по азбучном реду, већ по сличности обликовања слова). *Буквар* Вука Стефановића Караџића (Беч 1827. године) први је српски штампани буквар на народном језику и реформисаној, српској ћирилици. Сам по себи представља неку врсту синтезе, први пут остварених настојања писаца претходних деценија на челу са великим реформатором српске ћирилице Савом Мркаљем.

Преношење знања о руској црквеној ћирилици (и рускословенском језику у Српској православној цркви), наставило је својим путем од XVIII века до данас. У XIX веку, његовој првој половини пре званичног усвојења Вукове књижевнोजичке и правописне реформе 1868. године протекле су многе деценије. У тим деценијама штампани су буквари прилагођени захтевима тадашњих друштвено-историјских и културно-историјских прилика на језику *славе-*

носрпском али у великој мери србизираном. Уз значајне појединце и институције које су давале подршку њиховом смелом уношењу новина у српску писменост треба поменути да су велику улогу одиграли издавачи и штампари на разним странама: у Венецији, Римнику, Будиму, Бечу, Београду и др.

Познавати слово, писану реч, могућност је да се буде „о-словљен“ (просвећен и посвећен), могућност је да са лучом светлости достојанствено осветлимо и просветимо своја и туђа сазнања.

Скраћенице

- Блечић 1991: Михаило Блечић, *Први српски буквар Инока Саве*, Венеција 1597. – Политика, Београд.
- Брковић 1996: Мирјана Брковић, *Српске књиже и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Нови Сад.
- Богдановић 2000: Димитрије Богдановић, *Почеци српске књижевности*, Историја српског народа, том I (212–230), треће издање, Српска књижевна задруга, Београд.
- Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела, VIII. – Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Младеновић 1964: Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*. – Матица српска, Нови Сад.
- Младеновић 1983: Александар Младеновић, *Филолошко дело Саве Маркаља*. – Ковчежић XX–XXI, Београд, 3–25.
- Младеновић 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*. – Дејче новине, Горњи Милановац.
- Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика*. Одабрани радови. – Чигоја штампа, Београд.
- Трифуновић 1975: Ђорђе Трифуновић, *Примери из сџаре српске књижевности*. – Слово љубве, Београд.
- Ћунковић 1963: Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*. – Педагошки музеј, Београд.
- ЧИГОЈА 2006: Бранкица Чигоја, *Траговима српске језичке прошлости*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Резюме

Бранкица Чигоя

КРАТКИЙ ОБЗОР ПЕРВЫХ СЕРБСКИХ БУКВАРЕЙ

В настоящей работе автор рассматривает развитие навыков письменности в следующие периоды: в период употребления сербско-славянского и народного языка, в период русско-славянского и народного языка, в период славяно-сербского и народного языка до середины XIX века через призму языка и письмо первых сербских букварей (в основном напечатанных, а также рукописных).